

राज्यातील टँकरग्रस्त गावे/वाड्या/पाडे/
वस्त्या/तांडे इत्यादींमधील पिण्याच्या पाण्याची
समस्या सोडविण्याकरिता त्रिसूत्री योजना.

महाराष्ट्र शासन

पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग

शासन निर्णय क्रमांक : टंचाई ३०००/प्र.क्र. १५९/पापु-१४

मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२, दिनांक २८ सप्टेंबर, २०००.

प्रस्तावना :

राज्यातील ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाण्याची समस्या सोडविण्यासाठी साधी विहीर, विंधण विहीर किंवा नळ योजना यापैकी किमान खर्चाची व स्थानिक परिस्थितीशी अनुरूप योजना घेऊन उपाययोजना करण्यात येतात. याप्रमाणे कार्यवाही करून देखील राज्याच्या काही भागांमध्ये प्रतिकूल भौगोलिक परिस्थिती, अनियमित व अपुरे पर्जन्यमान व इतर अनुषंगिक बाबींमुळे दरवर्षी पिण्याच्या पाण्याची टंचाई उद्भवते. अशी पाणी टंचाईची समस्या उद्भवल्यास पाणी टंचाई कार्यक्रमांतर्गत विविध तातडीच्या उपाययोजना घेण्यात येतात. यात विंधण विहिरी घेणे, नळ योजनांची विशेष दुरुस्ती करणे, विंधण विहिरींची विशेष दुरुस्ती करणे, तात्पुरत्या पूरक नळ योजना घेणे, बुडक्या घेणे, विहिरींची खोली वाढविणे/गाळ काढणे, खाजगी विहिरी अधिग्रहित करणे व टँकर/बैलगाडीद्वारे पाणीपुरवठा करणे यांचा समावेश असतो. पाणी टंचाई कार्यक्रमा अंतर्गत ज्या ठिकाणी इतर योजना घेता येत नाहीत अशाच ठिकाणी टँकर/बैलगाडीद्वारे पाणीपुरवठा करण्यात येतो. शासनाच्या असे निदर्शनास आले आहे की, टँकरने पाणीपुरवठा करावी लागणारी गावे/वाड्या ही प्रामुख्याने भौगोलिकदृष्ट्या किंवा नैसर्गिकदृष्ट्या कठीण गावे असतात किंवा काही ठिकाणी उपलब्ध पाणी स्रोताचे योग्यप्रकारे व्यवस्थापन/संनियंत्रण होत नसल्यामुळे ही समस्या उद्भवते. त्याचप्रमाणे असेही दिसून आले आहे की, सर्वसाधारणपणे टँकरग्रस्त गावे/वाड्या/पाडे/वस्त्या/तांडे ही दरवर्षी तीच ती असतात व त्यामुळे अशा गावे/वाड्या/पाडे/वस्त्या/तांडे इत्यादींची पिण्याच्या पाण्याची समस्या हाताळावयाची असल्यास त्याकरिता विशेष लक्ष देऊन कार्यवाही करणे आवश्यक आहे. सदर बाब लक्षात घेऊन मागील पाच वर्षात म्हणजे सन १९९५-९६ पासून राज्यातील ज्या गावे/वाड्या/पाडे/वस्त्या/तांड्यांना टँकर/बैलगाडीद्वारे पाणीपुरवठा करण्यात आला आहे व त्यापैकी ज्या गावे/वाड्या/पाडे/वस्त्या/तांडे यांची पिण्याच्या पाण्याची समस्या अद्यापी सुटलेली नाही, अशा गावे/वाड्या/पाडे/वस्त्या/तांड्यांवर विशेष लक्ष केंद्रित करून त्या भागातील उपलब्ध पाणी साठ्यात वाढ करणे, भूजल अधिनियम १९९३ व नियम १९९५ मधील तरतुदींची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करणे व पाण्याचे मागणी व्यवस्थापन स्थानिक स्तरावर करणे अशी त्रिसूत्री योजना लागू करण्याचा निर्णय शासनाच्या विचाराधीन होता.

शासन निर्णय

प्रस्तावनेत नमूद केल्याप्रमाणे सन १९९५-९६ पासून ज्या गावे/वाड्या/पाडे/वस्त्या/तांड्यांमध्ये टँकर/बैलगाडीद्वारे पाणीपुरवठा करण्यात आला आहे व त्यापैकी ज्या गावे/वाड्या/पाडे/वस्त्या/तांड्यांची पिण्याच्या पाण्याची समस्या अद्यापी सुटलेली नाही, त्या क्षेत्रांमध्ये खाली नमूद केल्याप्रमाणे त्रिसूत्री योजना राबविण्यास शासन मंजुरी देत आहे :—

(१) उपलब्ध पाणी साठ्यात वाढ करणे

(अ) अशा गावे/वाड्या/पाडे/वस्त्या/तांड्यांच्या क्षेत्रात उपलब्ध असलेल्या पाणी योजना/स्रोतांची/साधनांची योग्य देखभाल व दुरुस्ती केल्यास तसेच जलसंधारण व मृदसंधारण कार्यक्रमांतर्गत घेण्यात येत असलेल्या उपाययोजना

वेळीच केल्यास उपलब्ध पाणी साठ्यात वाढ होऊन पाणी टंचाई दूर होऊ शकते. या दृष्टीने व आवश्यकतेनुसार टंचाईग्रस्त गावे/वाड्या/पाडे/वस्त्या/तांड्यांमध्ये खालील उपाययोजना प्राथम्याने घेण्यात याव्यात :—

- (१) अशा क्षेत्रामध्ये अस्तित्वात असलेल्या गावतळ्यांची दुरुस्ती करणे व गाळ काढणे.
- (२) नळ पाणीपुरवठा योजना/विंध्य विहिरी/साध्या विहिरींची विशेष दुरुस्ती करणे.
- (३) रेन वॉटर हॉर्वेस्टिंगची कामे घेणे.
- (४) उपलब्ध पाणी प्रदुषित असल्यास ते शुद्ध करण्यासाठी पाण्याचे नमुने नियमितपणे तपासणीसाठी पाठविणे व पाणी शुद्धीकरणासाठी पुरेशी व दर्जेदार टी.सी.एल. पावडर खरेदी करून पाणी शुद्धीकरणाची प्रक्रिया नियमितपणे करणे.
- (५) मृदसंधारण/जल संधारण कार्यक्रमांतर्गत खालील पारंपारिक उपाययोजना घेणे.
 - (अ) सामाजिक वनीकरणाची कामे.
 - (ब) सलग सम पातळी घर.
 - (क) सम पातळी बांध.
 - (ड) सम पातळीवर दगडी बांध घेणे, बंधारे बांधणे.
 - (इ) नाला बंधारे व नाला प्लगची कामे.
 - (फ) चेक डॅमची कामे.
 - (ग) भूमिगत बंधारे.
 - (ह) पाझर तलावांची कामे.
- (६) पाण्याचे स्त्रोत बळकट करण्यासाठी खालील अपारंपारिक उपाययोजना
 - (अ) जलरोध भित.
 - (ब) विहिरीचे पाझर क्षेत्र वाढविणे (जॅकेट वेल).
 - (क) नाला तळ विस्फोट तंत्र (स्ट्रीम ब्लास्टिंग) कामे.
 - (ड) विंध्य विहीर विस्फोट तंत्र (बोअर ब्लास्ट टेक्निक) कामे.
 - (ई) विंध्य विहिरीद्वारे पुनर्मरण (बोअर वेल फ्लडींग).
 - (फ) जुन्या विंध्य विहिरी पुनर्जिवीत करणे.

(ब) वरील उपाययोजना घेताना संबंधीत उपाययोजनेसाठी जिल्ह्यांकडे उपलब्ध असलेल्या निधीतून कामे प्राथम्याने घेण्यात यावीत. नळ योजना/विंध्य विहिर/साध्या विहिरीच्या विशेष दुरुस्तीसाठी ' जिल्हा देखभाल व दुरुस्ती निधी ' तसेच ' ग्राम पाणीपुरवठा निधी ' मध्ये उपलब्ध असलेल्या निधीचा वापर करण्यात यावा. त्याचप्रमाणे जुन्या विंध्य विहिरीचे पुनर्जीवन करण्यासाठी जिल्ह्यांकडे विंध्य विहिरीच्या कामासाठी उपलब्ध असलेल्या योजनांतर्गत तरतूदीच्या १० टक्के निधी वापरण्यात यावा. या संदर्भातील विहित कार्यपद्धती व सुचना शासन निर्णय, पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग क्र. आपना-११९९/प्र.क्र. ८४०/पापु-१५, दिनांक ७ एप्रिल २००० व क्र. आपना-१०००/प्र.क्र. १७८/पापु-१५, दिनांक ३१ जुलै २००० अन्वये देण्यात आलेल्या आहेत.

(क) वर नमूद केलेल्या उपाययोजना घेताना सर्व संबंधित यंत्रणानी विहित कार्यपद्धतीचे पालन करावे.

(२) पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत संरक्षित करणे

पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत संरक्षित व्हावे म्हणून शासनाने भूजल अधिनियम (पिण्याच्या पाण्याच्या प्रयोजनासाठी विनियमन) अधिनियम, १९९३ अस्तित्वात आणला असून सदर अधिनियमांतर्गत सन १९९५ मध्ये नियमही तयार केलेले

आहेत. सदर अधिनियम/नियमातील तरतुदीची अशा क्षेत्रामध्ये काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यात यावी. सदर अधिनियम/नियमातील महत्त्वाच्या तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत :—

- (१) कलम ३ नुसार सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत जिल्हाधिकार्यानी घोषित करावयाचे असतात. एकदा स्त्रोत घोषित केल्यानंतर दरवर्षी जे सार्वजनिक स्त्रोत निर्माण होतील ते देखील वेळीच घोषित करणे आवश्यक आहे. तरी जिल्हाधिकार्यानी त्यानुसार प्राधान्याने कार्यवाही करावी. अशाप्रकारे स्त्रोत घोषित केल्यानंतर स्त्रोताच्या ठिकाणापासून ५०० मीटरच्या अंतरात, पिण्याच्या पाण्याच्या प्रयोजनाव्यतिरिक्त, इतर प्रयोजनासाठी, जिल्हाधिकार्यांच्या पूर्व परवानगीशिवाय, विहिर खोदण्यास मनाई करण्यात आली आहे.
- (२) कलम ४ नुसार पावसाळ्यात झालेला पाऊस व इतर अनुषंगिक बाबी लक्षात घेऊन अपेक्षित पिण्याच्या पाण्याचे टंचाई क्षेत्र घोषित करण्याचे अधिकार जिल्हाधिकार्यांना प्रदान करण्यात आले आहेत. त्यानुसार टंचाई क्षेत्र दरवर्षी वेळीच घोषित केले जाईल. याबाबत जिल्हाधिकार्यानी खबरदारी घ्यावी.
- (३) कलम ५ नुसार वर (२) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे टंचाई क्षेत्र घोषित केल्यानंतर त्या क्षेत्रातील पिण्याच्या पाण्याच्या उद्भवापासून १ कि.मी. च्या परिसरात असणाऱ्या स्त्रोताच्या उपशावर निर्बंध/सनियंत्रण आणण्याचे अधिकार जिल्हाधिकार्यांना प्राप्त होतात.
- (४) कलम ७ नुसार जिल्ह्यातील जे अति उपशाचे पाणलोट क्षेत्र असेल त्या क्षेत्रात पिण्याच्या पाण्याच्या व्यतिरिक्त, इतर प्रयोजनासाठी विहिर खोदण्यास जिल्हाधिकार्यांची परवानगी घेणे बंधनकारक करण्यात आलेले आहे.
- (५) कलम ८ नुसार अति उपशाच्या पाणलोट क्षेत्रातील सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याच्या उद्भवावर प्रतिकूल परिणाम करणाऱ्या विहिरीमधील पाण्याचा उपसा १ फेब्रुवारी ते ३१ जुलै पर्यंत बंद करण्याचे अधिकार जिल्हाधिकार्यांना देण्यात आलेले आहेत.
- (६) कलम ९ नुसार अति उपशाच्या पाणलोट क्षेत्रातील सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याच्या उद्भवावर अस्तित्वात असलेल्या खाजगी विहिरीचा प्रतिकूल परिणाम होतो व वर (५) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे १ फेब्रुवारी ते ३१ जुलै पर्यंत उपसा बंद करण्याची कार्यवाही करूनदेखील सार्वजनिक स्त्रोत संरक्षित होत नाही असे आढळून आल्यास अस्तित्वात असलेली खाजगी विहिर कायम स्वरूपी बंद करण्याचे अधिकार जिल्हाधिकार्यांना देण्यात आलेले आहेत.
- (७) कलम १६ नुसार वरील तरतुदींचा भंग करणाऱ्या व्यक्तीविरुद्ध दंडात्मक कार्यवाही करण्याचे अधिकार विहित करण्यात आले असून, दोषी व्यक्तींना कमीतकमी १ महिना व जास्तीतजास्त ६ महिन्यांपर्यंत तुरुंगवास किंवा किमान रु. १००० व जास्तीतजास्त रु. ५००० पर्यंत दंड यापैकी एक किंवा दोन्ही शिक्षा देण्याची तरतूद आहे.

तरी वरील अनुषंगाने टँकरग्रस्त गावे/वाड्यांमध्ये अधिनियमाची/नियमांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी केली जाईल, याबाबत सर्व संबंधितांनी दक्षता घ्यावी.

(३) पाणी मागणीचे व्यवस्थापन

पिण्याच्या पाण्याची समस्या ही पाण्याची उपलब्धता व त्याचे वाटप या बाबींशी निगडित आहे. पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न हा स्वतंत्र नसून तो इतर प्रयोजनासाठी वापरण्यात येणाऱ्या उदा. शेती, सिंचन, कारखाने इत्यादींकरिता वापरण्यात येणाऱ्या पाण्याशीही निगडित आहे. त्यामुळे अशा भागातील पिण्याच्या पाण्याची समस्या सोडवावयाची झाल्यास एकंदरीत गाव क्षेत्रामध्ये पाणीपुरवठा करणारी कोणती साधने/स्त्रोत आहेत, त्याद्वारे किती पाणी उपलब्ध होईल व त्याचे कशाप्रकारे नियोजन केल्यास पिण्याच्या पाण्याची समस्या भासणार नाही हे ग्रामस्तरावर ठरविण्याची आवश्यकता आहे. उपलब्ध होणारे पाणी जनतेची मालमत्ता असून त्याचे शक्यतो समप्रमाणामध्ये न्यायवाटप होणे आवश्यक आहे. उपलब्ध पाण्याचे वाटप करताना सर्वप्रथम प्राधान्य पिण्याच्या पाण्यास असणे अपेक्षित आहे. त्यामुळे पिण्यासाठी आवश्यक तेवढे पाणी राखून ठेवून उर्वरित पाणी शेती, उद्योगधंदे इ. प्रयोजने यासाठी उपलब्ध करून देणे व ते देखील समप्रमाण व न्यायदृष्टीने उपलब्ध होईल यादृष्टीने व्यवस्थापन ग्रामस्तरावर होणे आवश्यक आहे. राज्यामध्ये अशी अनेक उदाहरणे आहेत की, ज्या ठिकाणी ग्रामस्थांनी एकत्र येऊन पाण्याच्या मागणीचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन करून पिण्याच्या पाण्याची समस्या सोडविली आहे. ही बाब लक्षात घेऊन खालील बाबींचे अधिकार ग्रामसभेला देण्यात येत आहेत :—

(१) पुढील बाबी संदर्भातील माहिती ग्रामस्थाना देणे—

(अ) गांव क्षेत्रामध्ये पिण्याच्या पाण्याची, सिंचनाची व इतर सार्वजनिक व खाजगी किती साधने आहेत, त्यातून किती पाणी उपलब्ध होते.

(ब) उपलब्ध होणारे पाणी कोणकोणत्या प्रयोजनासाठी, कशा प्रकारे व किती वापरले जाते.

(२) लघु पाणलोट क्षेत्रातील पाणी उपलब्धतेचे लेखे ठेवणे.

(३) ग्रामक्षेत्रात कोणकोणती पिके घेतली जातात याचे विश्लेषण करणे.

(४) पिकासाठी मागणी असलेल्या पाण्याचे संनियंत्रण करणे.

(५) ग्रामस्तरावर एकदा वापरलेले पाणी पुनः कसे वापरले जाईल व कोणत्या प्रयोजनासाठी वापरता येईल याचा अभ्यास करून योग्य त्या उपाययोजना करणे.

(६) स्थानिक स्तरावरील पाणी वाया घालविण्याच्या प्रवृत्तीची कारणे शोधून ती दूर करण्यासाठी उपाययोजना करणे.

(७) टंचाईग्रस्त गावे/वाड्या/तांडे/पाडे/वस्त्या इत्यादींमधील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत प्रदूषणापासून वाचविण्याकरिता आवश्यक ती उपाययोजना करण्यासाठी शासनाकडे प्रस्ताव पाठविणे.

(३.२) वरील अधिकार सर्व संबंधित ग्रामसभाना देण्यात येत आहेत. मात्र या संदर्भात ग्रामसभेच्या सूचनेनुसार प्रत्यक्ष कार्यवाही करण्याची जबाबदारी ग्रामस्तरावर असलेल्या ग्राम पाणीपुरवठा व स्वच्छता समितीवर सोपविण्यात येत आहे.

(३.३) ग्राम पाणीपुरवठा व स्वच्छता समित्यांनी या संदर्भात कशाप्रकारे कार्यवाही करावी, या बाबतची कार्यपद्धती सोबतच्या परिशिष्टात नमूद करण्यात आली आहे. त्या अनुषंगाने कार्यवाही करून याबाबतचा अहवाल ग्रामसभेपुढे नियमितपणे सादर करण्यात यावा.

(३.४) या संदर्भात ग्रामसभाना निर्देश मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ च्या कलम ८(३) नुसार देण्यात येत आहेत. ग्रामसभानी त्या प्रमाणे या संदर्भातील संनियंत्रण करावे व निर्णय घ्यावेत.

(३.५) वर नमूद केल्याप्रमाणे मागणीचे व्यवस्थापन करण्यासंदर्भात आवश्यकता भासल्यास स्वयंसेवी संस्थांची मदत/सल्ला घेण्याची मुभा ग्रामसभाना देण्यात येत आहे. आवश्यकता असल्यास स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीसंबंधात ग्रामसभेने कार्यवाही करावी.

(३.६) वर नमूद केल्याप्रमाणे सर्व संबंधित ग्रामसभानी मागणीचे व्यवस्थापन करण्याची कार्यवाही करून तीन वर्षांच्या कालावधीमध्ये गावे टँकरमुक्त होतील असे पहावे. तीन वर्षांच्या कालावधीत अशा प्रकारे कार्यवाही न झाल्यास या बाबतचे अधिकार जिल्हा स्तरावर सोपविण्यात येतील.

सदर शासन निर्णय जलसंधारण विभाग, ग्रामविकास विभाग, नियोजन विभाग व वित्त विभागाच्या सहमतीने वित्त विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक १९०१७-व्यय-३, दिनांक २७ सप्टेंबर २००० च्या सहमतीनुसार निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

(व्ही. पी. राजा)

सचिव, महाराष्ट्र शासन.

प्रति,

- (१) मा. राज्यपालांचे सचिव.
- (२) मा. मंत्री/राज्यमंत्री यांचे खाजगी सचिव.
- (३) सर्व जिल्ह्यांचे जिल्हाधिकारी.
- (४) सर्व जिल्ह्यांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद.
- (५) सर्व जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा.
- (६) सर्व कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणीपुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद.
- (७) सर्व कार्यकारी अभियंता, लघु पाटबंधारे, जिल्हा परिषद.
- (८) सर्व जिल्हा मृदसंधारण अधिकारी.
- (९) सर्व विभागीय उप संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा.
- (१०) सर्व विभागीय मुख्य अभियंता, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण.
- (११) संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा, पुणे.
- (१२) संचालक, मृदसंधारण, पुणे.
- (१३) संचालक, सामाजिक वनीकरण, पुणे.
- (१४) प्रकल्प अधिकारी, जिल्हा ग्रामविकास यंत्रणा.
- (१५) सर्व विभागीय आयुक्त.
- (१६) सर्व मंत्रालयीन विभाग.
- (१७) विभागातील सर्व कार्यासने.
- (१८) महालेखापाल, महाराष्ट्र-१, लेखापरीक्षा, मुंबई.
- (१९) महालेखापाल, महाराष्ट्र-१, लेखा व अनुज्ञेयता, मुंबई.
- (२०) महालेखापाल, महाराष्ट्र-२, लेखापरीक्षा, नागपूर.
- (२१) महालेखापाल, महाराष्ट्र-२, लेखा व अनुज्ञेयता, नागपूर.

शासन निर्णय, पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग

क्रमांक टंचाई ३०००/प्र.क्र. १५९/पापु-१४, दिनांक २८ सप्टेंबर, २००० चे परिशिष्ट

ग्राम पाणीपुरवठा व स्वच्छता समितीची रचना शासन परिपत्रक, पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग क्र. संकीर्ण-१०९८/प्र.क्र. २२४/पापु-०७, दिनांक १६ जानेवारी १९९९ अन्वये विहित करण्यात आली आहे.

२. सदर समितीने पाणी मागणीचे व्यवस्थापनासंदर्भात खालीलप्रमाणे कार्यवाही करावी :—

(१) गाव क्षेत्रामध्ये पाण्याची कोणती साधने आहेत याची माहिती. या संदर्भात खालील माहिती घेण्यात यावी :—

- I. गाव क्षेत्रातील एकूण विहिरींची संख्या, त्यापैकी शासकीय किती व खाजगी किती
- II. गाव क्षेत्रातील एकूण विंधण विहिरींची संख्या, त्यापैकी शासकीय किती व खाजगी किती
- III. नळ पाणीपुरवठा योजनेची माहिती
- IV. गावाला इतर माध्यमातून पाणीपुरवठा होतो काय, होत असल्यास, त्याचे स्रोत कोणते—

- नदी/नाले
- गाव तलाव
- धरण
- इतर साधने

वरील सर्व साधने/स्रोतातून दरवर्षी अंदाजे किती पाणी गावास उपलब्ध होते ?

(२) उपलब्ध होणारे पाणी कोणकोणत्या प्रयोजनासाठी व कशा प्रकारे वापरले जाते :—

- पिण्यासाठी किती
- शेती सिंचनासाठी किती
- उद्योगधंद्यासाठी किती.

(३) ग्राम क्षेत्रात कोणकोणती पिके घेतली जातात :—

- ◆ ग्रामपंचायत क्षेत्रातील एकूण क्षेत्र
- ◆ त्यापैकी प्रत्यक्ष लागवडीखाली असलेले क्षेत्र
- ◆ लागवडीखाली नसलेले क्षेत्र
- ◆ लागवडीखाली असलेल्या क्षेत्रात कोणकोणती पिके घेतली जातात, त्याचा पेरणी क्षेत्रनिहाय तपशील.

(४) पिकांसाठी मागणी असलेल्या पाण्याचे संनियंत्रण करणे :—

- ❖ सर्व स्रोतातून उपलब्ध होणारे पाणी
- ❖ घरगुती वापरासाठी आवश्यक असलेले पाणी
- ❖ घरगुती वापरासाठी आवश्यक असलेले पाणी वगळता शिल्लक पाणी
- ❖ पेरणीयोग्य क्षेत्रातील पिकांसाठी पाण्याची किती मागणी आहे
- ❖ उपलब्ध पाण्यातून मागणी पूर्ण करता येते काय
- ❖ मागणी पूर्ण करता येत नसल्यास त्याचे वाटप कशा प्रकारे करता येईल याचा तपशील.

(५) पाण्याचा पुनर्वापर करणे :—

- ☐ एकदा वापरलेले पाणी पुन्हा वापरणे शक्य आहे काय
- ☐ शक्य असल्यास, अशा पाण्याचे प्रमाण किती
- ☐ त्यासाठी काय उपाययोजना कराव्यात
- ☐ यासाठी काही खर्च अपेक्षित आहे काय
- ☐ असल्यास, तो कसा भागविता येईल ?

(६) स्थानिक स्तरावर पाणी वाया घालविण्याच्या प्रवृत्तीची कारणे शोधून ती दूर करणे :—

- ▼ विनाकारण पाणी गाव क्षेत्रामध्ये कोठे वाया घालविले जाते
- ▼ पाण्याचा विनाश थांबविण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना करता येतील. उदा.—
 - ✓ साधनांची दुरुस्ती करून
 - ✓ दंडात्मक कार्यवाही करून
 - ✓ वीज पुरवठा इ. साधने खंडित करून इ.

(७) पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत प्रदूषणापासून वाचविण्यासाठी खालील बाबी तपासाव्यात :—

- ❖ ग्राम क्षेत्रातील पिण्याच्या पाण्याचे कोणते स्रोत प्रदूषित आहेत
- ❖ प्रदूषणाची कारणे काय आहेत
- ❖ प्रदूषणासाठी कोण जबाबदार आहे काय
- ❖ स्थानिकस्तरावर चर्चा करून निर्णय घेता येईल काय
- ❖ अन्यथा पर्यावरण विभागाच्या जिल्हा यंत्रणेकडे पुढील कार्यवाहीसाठी निवेदन पाठविणे.

३. वरीलप्रमाणे आढावा घेण्यासाठी ग्राम पाणीपुरवठा व स्वच्छता समितीची बैठक दर २ महिन्यांनी एकदा घेतली जाईल व त्यात वरील बाबींचा आढावा घेण्यात येईल याची खबरदारी घेण्याची जबाबदारी संबंधित सरपंच व ग्रामसेवक यांची असेल.

४. वरीलप्रमाणे केलेल्या कार्यवाहीचा आढावा/तपशील ग्रामपंचायतीने ग्रामसभेच्या बैठकीपुढे न चुकता ठेवला पाहिजे व या संदर्भात ग्रामसभेने काही दुरुस्ती/उपाय सुचविल्यास त्याप्रमाणे कार्यवाही केली पाहिजे.